

В.М. Орлик

ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

В останні роки, на наше переконання мав би зрости інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії, ти більше, що актуалізації таких досліджень сприяє ряд важливих чинників, вагоме місце серед яких посідає гостра проблема у вивченні та осмисленні основних інститутів вітчизняної економіки. Серед складного комплексу питань, що стосуються Російської імперії, особливе місце належить проблемам, пов'язаним із фіскальною політикою двору Романових, взаємовідносинам у царині державних доходів між різними верствами населення та центральною і місцевою владою. Найбільш складним для дослідників є період кінця XVIII — середини XIX ст. За визначенням видатного українського історика І. Гуржія, корінні зміни, що відбувалися в той час в економіці країни, «були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодально-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним укладом» [1, 49].

Наукове пізнання проблем економічної історії не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання. Тому однією з найважливіших проблем дослідження економічної історії є її методологія. В останній час, як указує член-кореспондент НАН України О. Ресент, «методологічна криза, яка виявляється спочатку в різкій відмові від жорстких шаблонів істмату, розгубленості й тимчасовій втраті орієнтирів, а потім переходить у стадію методологічної поліфонічності, означає вихід на принципово новий рівень наукової технології» [2, 15]. На наше переконання, методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів і методів, що застосовуються в конкретному науковому дослідженні для вирішення поставлених завдань. Під час дослідження історії економічної політики необхідно відмовитися від визнання імперативною тільки матеріальну частину людського буття, адже вона формувалася під впливом декількох домінуючих факторів. У податковій політиці Російської імперії яскравим прикладом цього є відношення до євреїв, котрі з одного боку були реально переобтяжені різноманітними податками й зборами, проте при прийнятті ними християнства отримували значні фінансові преференції від влади, котра в цьому випадку відкидала будь-які фіскальні міркування.

Аналізуючи різні напрямки економічної політики держави, в тому числі й фіскальну необхідно враховувати й цілий ряд аспектів. Основними підходами до проблем її вивчення мають стати ряд спеціальних історичних методів та залучення юридичних і економічних, що дасть змогу комплексно провести заплановане дослідження у якому необхідно звернути особливу увагу на акторах цієї

політики, достовірності статистичних даних, регіональних особливостей оподаткування та чіткому визначенні понятійно-категоріального апарату. Зупинимось більш детально на двох взаємопов'язаних проблемах, які ми виділили першими, зокрема, акторах цієї політики та достовірності статистичних даних.

Перш за все, необхідно пам'ятати, що акторами такої складової економічної політики, як фінансова, були не лише держава й платники податей, а й місцеві самоврядні структури, центральне місце в яких посідала община. Окрім цього, держава не виступає монолітним інститутом, адже фінансову політику в досліджуваній період формували ряд суб'єктів — імператор, Сенат, Державна Рада, Комітет Міністрів, окремі міністерства та ряд спеціальних комітетів. Так, наприклад, одним із вирішальних чинників, котрий вплинув на відставку державного секретаря М. Сперанського — автора відомого «Плана финансов», стала незгода багатьох державних діячів із його жорстким курсом у сфері податкової політики, зокрема, посиленням податкового тиску. Примітно, що його опонентами виступили як консервативні кола придворної аристократії, так і ліберально налаштовані сановники. Маніфестом перших стала «Записка о древней и новой России» М. Карамзіна, котрий указував, що збільшувати «государственные доходы новыми налогами есть способ весьма ненадежный и только временный. Земледелец, заводчик, фабрикант, обложенные новыми податями, всегда возвышают цены на свои произведения, необходимые для казны, и через несколько месяцев открываются в ней новые недостатки» [3, 75]. Не менш жорсткою була позиція й прибічників поміркованих реформ, проти фінансових заходів державного секретаря. Так, у записці В. Кочубея до Олександра І, зазначалося, що «нельзя отнюдь ожидать, чтоб одни налоги могли вывести нас из затруднительного положения, в коем мы находимся. В настоящем распорядке вещей всякий год надобно будет их добавлять и правительство, обращаясь в круге порочном, никогда из одного не выйдет» [4, 102].

Російський учений Олексій Міллер, розглядаючи мовну політику в імперії Романових, наголошує на необхідності визначення, «что же, собственно, было сделано центральной властью. Этот постулат на первый взгляд кажется слишком очевидным» [5, 81]. Не менш вагомою постановка такої проблеми є для дослідження фінансової політики, адже нерідко грошові зобов'язання (податі) встановлені на користь держави розглядаються в кращому випадку паралельно із панщиною та іншими повинностями, а то й зводяться воедино. Адже подушне, як основна пряма подать дореформеної Російської імперії, за справедливим твердженням професора Новоросійського університету С. Іловайського, «в глазах ее плательщиков — крестьян вполне сливалась с прочими, взимавшимися с них сборами: поземельным, земскими и мирскими» [6, 248]. Відомий російський громадський діяч князь Олександр Іларіонович Васильчиков наголошував, що й у владних інституціях ця проблема стояла не менш гостро, адже «Денежный оклад был подушный, взимался вместе с казенными податями и расходовался администрацией. Земские сборы ничем и никем не отличались от прочих налогов; городские и сельские общества раскладывали их совокупно с подушною податью и сдавали в казначейства. Казначейства розписывали поступающие

суммы по призову и в действительности смешивали их в приходе и рас ходе, так что в конце трехлетия не было никакой возможности отделить земские суммы от других» [7, 633].

Зловживання представників міських, а особливо через масову неписьменність населення, сільських виборних адміністрацій у зборі податей і повинностей у дореформеній імперії Романових давно вже стала «притчею во язице». Досить примітною в цьому плані є знайома багатьом сучасна ситуація, коли підприємці скаржаться на надмірний податковий тиск держави, котрий подекуди «з'їдає» 80–90% зароблених коштів, при цьому включаючи до податків різноманітні хабарі представникам контролюючих органів й навіть «відкати» керівникам підприємств і установ різних форм власності за оплату наданих їм товарів чи послуг. Тому, на наше переконання, для об'єктивного висвітлення проблем оподаткування необхідно, перш за все, вивчити законодавчі акти, котрі регулювали цю проблему й порівняти з податковими зошитами, відомостями та іншими документами, що фіксували податкові зобов'язання та платежі населення. Проте, не завжди місцеві актори податкової політики займалися збільшенням фіскального тиску на населення. Так, малоросійський генерал-губернатор князь Я. Лобанов-Ростовський, враховуючи значні затрати козацьких товариств Полтавської і Чернігівської губерній на формування полків для війни з Наполеоном, самовільно оголосив козацтву, хоча й від імені Імператора, що вони звільнялися від сплати оброчної податі, покладеної на них іменним указом від 20 лютого 1812 р., у наслідок чого малоросійське козацтво не платило оброчної податі до 1820 р. [8, 276–280].

Досить складною проблемою методологічного характеру в дослідженні різних аспектів економічної історії дореформеної Російської імперії є використання різноманітних статистичних даних, як опублікованих, так і архівних, адже до реформи В. Татаринова 1862 р. держава не мала єдності кас: до державного розпису (бюджету) не входили всі дохідні й видаткові статті, а відомства «не включали в сметы различные поступавшие к ним сборы и доходы..., рядом с общими государственными финансами существовали отдельные финансы учреждений, которые собирались и расходовались без ведомства Министерства финансов» [9, 67]. Аналіз державних розписів (бюджетів) кінця XVIII — початку XIX ст. свідчить, що більше половини державних надходжень складали прямі (окладні) податки з населення. Так, наприклад, згідно опублікованого відомим російським ученим кінця XIX — початку XX ст. Т. Локтем державного розпису на 1797 р., річний дохід імперії складав 63 673 194 руб. 64 ½ коп., з яких прямі податі становили 33 150 580 руб. 82 ¼ коп. (52,07%). До них, зокрема, належали податі з купецького капіталу 1 075 526 руб. 24 коп. (1,70%); подушне з міщан 1 314 529 руб. (2,06%); подушне з козаків і військових обивателів, що мали право винокуріння 1 049 068 руб. 30 коп. (1,65%); подушне з інших категорій селян 14 390 053 руб. 43 ¾ коп. (22,60%); оброчних зборів з різних груп державних селян 14 707 921 руб. 95 ½ коп. (23,10%); накладних по 2 коп. з рубля (з подушної податі й оброчного зборів) 613 481 руб. 89 коп. (0,96%). Державна скарбниця також отримувала 18 089 393 руб. 58½ коп.

(28,41%) від питних відкупів, 753 806 руб. 59¼ коп. (1,18%) з оброчних статей, 5 978 289 руб. 81¼ коп. (9,39%) митних зборів, 841 947 руб. 81 коп. (1,32%) соляного доходу, 1 426 484 руб. 52½ коп. (2,24%) з гірничих заводів і 3 432 691 руб. 47¾ коп. (5,39%) від інших неокладних зборів [10, 106–107]. Як бачимо, більше половини державних надходжень — 52,06% — складали прямі (окладні) податки з населення. Окрім цього, було ще близько 2 502 132 руб. 26 коп. місцевих зборів, що залишалися на місцях і використовувалися в тому числі й для фінансування загальнодержавних потреб: утримання апарату управління, поліції, розквартирування військових частин, опалення військових об'єктів та ін. Бюджетні надходження розподілялися між різними відомствами. Так, із запланованих 63 673 194 руб. 64 ½ коп. на військове відомство виділялося 20 млн руб., на морське — 5 млн руб., на цивільне — 6 млн руб., по 1 млн руб. — імператриці, уділам, імператорській сім'ї, іноземному департаменту, духовному штату, 3 млн 650 тис. руб. на кабінет її імператорської величності, 3 млн 600 тис. руб. на її двір і 1 221 762 руб. на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії, 1 млн 673 тис. руб. на тимчасові пенсії, 1 млн 200 тис. руб. на будівлі й водні комунікації, 6 млн руб. на сплату зовнішніх боргів, по 3 млн на сплату внутрішніх боргів і на знищення асигнацій і 4 328 432 руб. залишку на інші нагальні потреби [10, 107–108]. Тобто навіть у досить приблизному розписі державних видатків близько 39,26% йшло на військові потреби, і це без урахування коштів, що витрачалися з місцевих бюджетів і натуральних повинностей населення губерній, у яких дислокувалися військові частини й флоти; а близько 21% сумарно — на утримання імператорського двору. Аналізований нами розпис 1797 р. свідчить про відсутність точних розрахунків видаткової частини, особливо це стосувалося військового відомства й імператорського двору. Єдиною статтею, що була обрахована з точністю до рублів, були видатки на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії. Усі інші цифри, як правило, округлялися до мільйонів рублів, що свідчить про досить приблизні підрахунки й підгонку їх під дохідну частину.

Навіть після формування міністерської системи управління в Російській імперії, діяльність Державного Контролю, як зазначав відомий дожовтневий дослідник І. Блех, в цей період обмежувалася лише «ревизией общих отчетов Министерских Департаментов и Главных Управлений, не касаясь проверки всех частных счетов и подлинных приходных и расходных книг. Ревизии в действительном смысле слова Государственный Контроль не приводил» [11, 205–206]. Окрім цього, населення виконувало значну кількість натуральних повинностей, які досить часто супроводжувалися грошовими витратами. А кошти, котрі збиралися під виглядом податей, інколи не були такими насправді, а лише наслідком зловживань місцевих чиновників. За свідченням, одного з чиновників Казанської кримінальної палати, «какой-нибудь ничтожный писарь мог облагать целую волость им самим выдуманным налогом для небывалой турецкой войны и взыскивать его безнаказанно годы» [12, 138]. Князь О.І. Васильчиков указував на відсутність достовірності даних щодо земських повинностей у владних інституціях різного рівня, наголошуючи, що відомості про ці повинності «никогда

не могли быть ревизованы по многим причинам, из коих первая была та, что они никогда не могли быть сведены самим начальством; губернаторы встречали депутатов обыкновенным приветствием, что отчеты не готовы, и что они просят их погостить в губернском городе, покуда канцелярия окончательно их перебелит и поверит... Сами сметные исчисления представляли хаос, из коего никто не мог и подумать выдти и всего менее те второстепенные чиновники, коим поручался неблагодарный труд составления этих однообразных перечней. Это были обыкновенные ловкие и сметливые люди, набившие себе руку в счетоводстве, умевшие сводить итоги по ошибочным и примерным счетам, и прятать концы там, где они слишком ярко выходили наружу» [7, 630–632]. Це слова людини, котра знала порушену проблему безпосередньо, адже він, протягом 1848–1851 рр. очолював повітове, а потім 1851–1854 рр. і губернське дворянство Новгородської губернії. Саме по цій губернії він наводить різні приклади, коли «в течении 20-ти лет, платилось по 3 или 4-ре рублей на ремонт упраздненной парусной фабрики, которая во все это время чинилась и ремонтировалась из сумм военных поселений» [7, 632], або коли на будівництво поштової станції «исчислено было около 16000 руб., и эта сумма, ассигнованная единовременно, взыскивалась в течении 6-ти или 9-ти лет ежегодно, а самая постройка, вследствие открытия железной дороги, была отменена и никогда не производилась. Многие мосты, на содержание коих отпускались суммы, никогда не могли быть отысканы и давно уже не существовали» [7, 632].

Не менш ваговою є проблема достовірності дослідження географічного розподілу фінансів дореформеної Російської імперії, як дохідної, так і видаткової їхньої частин. Цілком слушно, ще в кінці XIX ст. й відомий учений, професор Київського університету Святого Володимира М. Яснопольський, наголошував, що «до 1868 года у нас совершенно не имеется опубликованных данных» [13, 25]. Тому через неможливість визначення абсолютно точних цифр доходів і видатків імперії Романових у цей період, адже дані наведені навіть у «всеподданнейших» доповідних записках міністра фінансів далекі від реальності, дослідники не повинні багато уваги приділяти таким з'ясуванням, важливо інше — виявити тенденції і особливості формування дохідної та видаткової частини державних розписів.

Таким чином, ми спробували, хоча б у першому наближенні розглянути дві методологічні проблеми, з якими стикається дослідник, економічної історії Російської імперії та окреслили основні парадигми їхнього вирішення.

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав УРСР, 1954. — 451 с.
2. Ресніт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 3–22.
3. Карамзин Н.М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. — М.: Наука, 1991. — 127 с.

4. *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия: История — статистика. — Т. 1. — СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. — 292 с.
5. *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 248 с.
6. *Иловайский С.И.* Учебник финансового права. — Одесса: Типография Штаба округа, 1899. — 385 с.
7. *Васильчиков А.* Земская повинность в России. Исторический очерк // Вестник Европы — 1871. — Кн. 2. — С. 628–666.
8. *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Реєнт. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — 631 с.
9. *Коняев А.И.* Финансовый контроль в дореволюционной России. (Очерки истории). — М., 1959. — 164 с.
10. *Локоть Т.В.* Бюджетная и податная политика России. — М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1908. — 240 с.
11. *Блѣх И.* Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. — СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. — 211 с.
12. *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва. — Т. 1. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — 632 с.
13. *Яснопольский Н.П.* О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. — Ч. 1. — К.: Тип. Императорского Университ. св. Владимира, 1890. — 236 с.